

Michał Karalus

Rys historyczny zespołu pałacowo-parkowego w Dobrzycy

Ochrona Zabytków 50/1, 19-23

1997

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

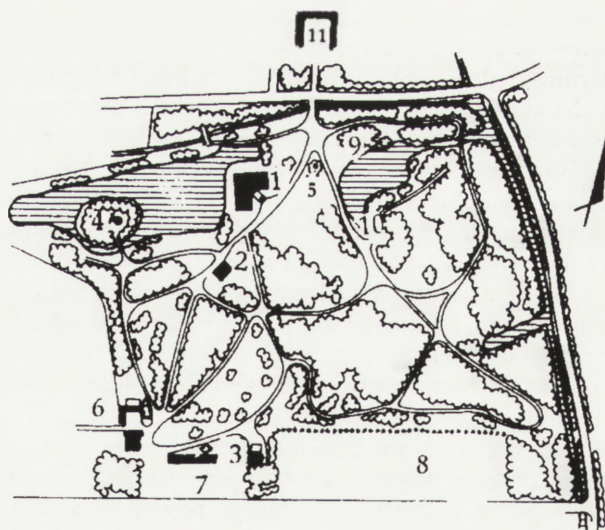
RYS HISTORYCZNY ZESPOŁU PAŁACOWO-PARKOWEGO W DOBRZYCY

Zespół pałacowy w Dobrzycy położony jest po południowo-wschodniej stronie miejscowości. Zbudowany został najprawdopodobniej w miejscu szesnastowiecznej siedziby obronnej. Mieści się w parku utrzymanym w stylu angielskim.

Fundatorem, pochodzącego z końca XVIII w. zespołu pałacowo-parkowego, był generał hr. Augustyn Gorzeński, herbu Nałęcz (1742–1816). Gorzeński był zaufanym człowiekiem Stanisława Augusta Poniatowskiego, posłem na Sejm Czteroletni, współtwórcą Konstytucji 3 Maja, a potem jej obrońcą, m.in. był założycielem „Zgromadzenia Przyjaciół Konstytucji Rządowej”. Przyjaźnił się z Józefem Wybickim. Jak większość przedstawicieli ówczesnych elit związany był z wolnomularstwem. W latach 1811–1816 reprezentował lożę Bracia Francuzi i Polacy Zjednoczeni pod Wschodem Poznania w Wielkim Wschodzie Narodowym Polski. Był kawalerem Różanego Krzyża. Znany był ponadto jako kolekcjoner sztuki i miłośnik kultury antycznej, wielbiciel poezji Wergiliusza, Owidiusza i Horacego. Po załamaniu się Powstania Kościuszkowskiego i utracie przez Polskę niepodległości, Augustyn Gorzeński ostatnie dwadzieścia lat życia poświęcił wyłącznie Dobrzycy („Bononii”, jak ją nazywał w korespondencji). Po pożarze Dobrzycy w latach siedemdziesiątych XVIII w. (spłonął wówczas cały rynek włącznie z drewnianym kościołem), odbudowanej w znacznym stopniu za jego środki, wyjechał miastu dodatkowo przywileje, m.in. comiesięczne targi i nadał mu nowy, do dziś czytelny wyraz architektoniczny. Ukoronowaniem jego poczynań była budowa zespołu pałacowo-parkowego (1795–1800). W pracach tych wspierała go pierwsza żona, Aleksandra ze Skórzewskich herbu Drogosław (1762–1802). Wszechstronnie wykształcona, o zamiłowaniach artystycznych, miała duży wpływ na wystrój wnętrz pałacowych, a i zapewne na kompozycję całego założenia.

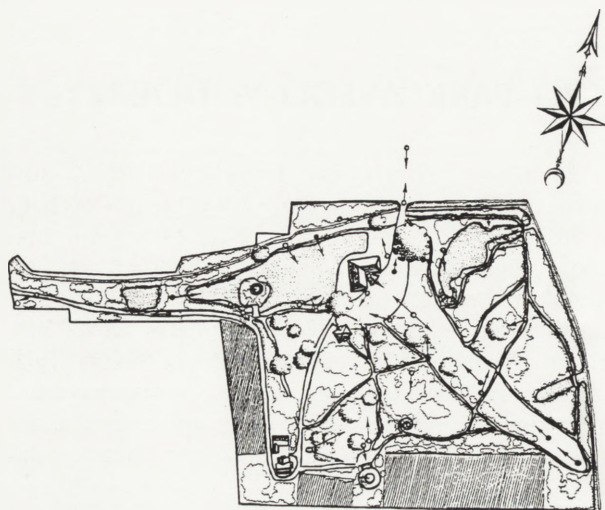
Założenie parkowo-pałacowe w Dobrzycy jest dziełem Stanisława Zawadzkiego (1743–1806), czołowego architekta epoki klasycyzmu, twórcy m.in. pobliskiego Śmiełowa i Lubostronia. Całość składała się z niezbyt rozległego parku, pałacu zbudowanego na planie węgielnicy masońskiej, oficynki, panteonu i monoptery, a także nie zachowanych dzisiaj sztucznych ruin i stajni cugowych. Te ostatnie znajdowały się poza obrębem parku. W końcu XIX w. na terenie zespołu zbudowano osadę ogrodniczą, szklarnię i ceglany parkan od strony południowej, długości ponad 550 m (il. 1).

Zespół w Dobrzycy jest przykładem architektury barokowo-klasycystycznej, ale z wyraźnymi cechami stylu romantycznego. Ujawniają się one w sposobie wkomponowania poszczególnych budowli w park krajobrazowy. Usytuowanie obiektów podporządkowano zasadzie asymetrii, obowiązującej nawet przy zlokalizowaniu parku względem miejscowości. Pałac nie stanowi elementu centralnego. Nie ma tradycyjnej szerokiej alei prowadzącej do głównego budynku, zrezygnowano z dziedzińca i reprezentacyjnego podjazdu. Z bramy wjazdowej ścieżka parkowa kieruje ku bocznej elewacji i łagodnym łukiem prowadzi do portyku i głównego wejścia pałacu. Przyjęta zasada kompozycyjna zakłada efekt zaskoczenia nie tylko w odniesieniu do architektury, ale i poszczególnych elementów parku. W Dobrzycy zastosowano rozwiązania typowe dla stylistyki romantycznej: zabiegano nie tylko o malowniczość, ale także kontrast i niespodziankę. Już od bramy widoczne są przeciwstawne elementy: dwustuletni platan i lustro wody małego stawu z kamienną grotą i długim podziemnym przejściem.

1. Plan założenia pałacowo-parkowego z 1950 r.: 1 — pałac, 2 — oficyna, 3 — panteon, 4 — monoptera, 5 — platan, 6 — osada ogrodnicza, 7 — szklarnia, 8 — „słodki ogródek”, 9 — sztuczne ruiny, 10 — sztuczna grotta, 11 — stajnie cugowe. Reprod. z folderu wydawnego przez Muzeum Narodowe w Poznaniu w 1992 r.

1. Plan of the palace-park premise from 1950: 1 — palace, 2 — outbuilding, 3 — pantheon, 4 — monopteral, 5 — platan, 6 — gardening facilities, 7 — greenhouse, 8 — “sweet garden”, 9 — artificial ruins, 10 — artificial grotto, 11 — stables for coach horses. Reprod. from a folder published by the National Museum in Poznań in 1992

2. Plan założenia pałacowo-parkowego według stanu prawnego z 1990 r.

2. Plan of the palace-park premise according to the legal state in 1990

Na lewo od wejścia wzniesiono sztuczne ruiny: cztery baszty spięte murem. Po prawej stronie bramy widoczna jest ciężka bryła pałacu i zbudowany na sztucznej wyspie monopter. W największym stawie odbijają się zarówno pałac, monopter, jak i oficynka. Główną fasadę pałac ujawnia od strony południowo-wschodniej. Pojawia się ona nagle, kontrastując z trawnikiem osi widokowej z obrzeżami obsadzonymi drzewami iglastymi. Z głębi parku wylania się malowniczy portyk i charakterystyczna bryła budynku pałacu w kształcie węgielnicy wolnomularskiej.

Warto podkreślić, że w Wielkopolsce jest jeszcze tylko jeden obiekt o tak wymownej symbolice masonskiej, tj. pałac we Włoszakowicach koło Leszna Wlkp., zbudowany na rzucie kielni (trójkąta).

Wnętrze pałacu w Dobrzycy nie ma elementu dominującego. Klatka schodowa, zwyczajowo funkcjonująca jako element centralny, tutaj nie spełnia takiej roli, usytuowano ją bowiem w skrzydle budynku. Rozmieszczenie pomieszczeń na parterze i piętrze pokrywa się. Większość z nich pełniła funkcje reprezentacyjne, przy czym bogatszy wystrój posiadały sale piętra. Odstępstwo od układu centralnego powoduje, że każda z sal jawi się jako element odrębny. Dwie duże,

balowa i portretowa (zwana również egipską), znajdują się w narożach skrzydeł. Przejść do nich można przez inne pomieszczenia, które wydają się nie mieć związku z pozostałymi. Szczególnie atrakcyjnie prezentuje się salon ze sztukateriami, jedyne takie pomieszczenie w całym budynku. Amfiladowy układ sal sprawia, że pałac wydaje się przestronniejszy. Wrażenie to potęgują pejzaże iluzjonistyczne na klatce schodowej, w salach balowej i egipskiej oraz sali z pejzażem na parterze, a także piękny salon ze sztukaterią.

Wystrój wewnątrz Gorzeński zlecił artystom pracującym w tym samym czasie w Łazienkach w Warszawie. Malowidła ścienna są dziełem Antoniego Smuglewicza i Jana Bogumiła Plerscha, sztukaterie wykonali Włosi: Antonio Bianchi i Paolo Casasopra. Gorzeński zgromadził w pałacu kolekcję kopii portretów królewskich pędzla Marcella Bacciarellego, Kazimierza Wojniakowskiego, Franciszka Smuglewicza, Jana Bogumiła Plerscha oraz kolekcję rzeźb, m.in. prace Antonio Canovy (1757–1822). Wiele dzieł sztuki było darem króla: kominek z czarnego kamienia, portret koronacyjny Stanisława Augusta Poniatowskiego pędzla Bacciarellego (obecnie eksponowany na Zamku w Gołuchowie), rzeźby, meble itp.

Park, który powstawał równoległe z pałacem usytuowany został u zbiegu dwóch nurtów rzeczki Patoki (dopływu Lutyni). Powstał zresztą w miejscu wcześniej zajmowanym częściowo przez budynki gospodarcze. Był jednym z pierwszych w Wielkopolsce parków krajobrazowych, sentymentalno-romantycznych, powstających na początku XIX w.¹

Pisał o nim Stanisław Wodzicki: „W Dobrzycy, dziedziectwie Generalowej Turno, ogród Angielski, gustowny i w rośliny bogaty przy wspaniałym pałacu”². Projekt parku wykonał prawdopodobnie ogrodnik z Lipska — Giencz (takie nazwisko wymienia w swoich pamiętnikach Adam Turno).

Mimo niewielkiego obszaru (16 ha), park robił wrażenie przestronnego, co wynikało z nasycenia go zmiennymi formami kompozycyjnymi: architektonicznymi i przyrodniczymi. Składał się z elementów zielonej architektury: gęstych nasadzeń drzew i krzewów, polan widokowych, prześwitów, cieków wodnych i stawów, wyspy, ścieżek i podziemnych przejść, a także z tzw. słodkiego ogródka (figi, morwy, winorośl,

1. Z. Ostrowska-Kęłbowska, *Pałac w Dobrzycy i zagadnienie tzw. romantycznego klasycyzmu* (w:) *Romantyzm. Studia nad sztuką drugiej połowy wieku XVIII i wieku XIX. Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Warszawa, listopad 1963, Warszawa 1967, s. 237–251. Także tej autorki: *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII w. w Wielkopolsce*, Poznań 1969, s. 256–257 i 270–271; także opracowania: A. Kostolowskiego, *Park w Dobrzycy. Rys i analiza historyczna — dyspozycje do realizacji* (mpis części opisowej do dokumentacji pt. *Rewaloryzacja zespołu parkowego w Dobrzycy*, Kalisz 1994, opracowanej przez zespół pod kierunkiem mgr. inż. arch. T. Wiekiery na zlecenie Muzeum Narodowego w Pozna-

niu), archiwum Muzeum: Zespół Pałacowo-Parkowy w Dobrzycy; także: G. Ławniczak, *Studium założenia pałacowo-parkowego w Dobrzycy. Fundacja Augustyna Gorzeńskiego, w kontekście rewaloryzacji parku* (mpis pracy dyplomowej wykonanej pod kierunkiem prof. dr hab. L. Majdeckiego w Podyplomowym Studium Ochrony, Konserwacji Zabytkowych Założeń Ogrodowych, Warszawa 1995 r.), archiwum Muzeum: ZP-P w Dobrzycy; także I. Swirida, *W poszukiwaniu ukrytych znaczeń. Park naturalny XVIII stulecia a wolnomularstwo*, „Ars Regia” 1993, nr 2(3), s. 7–40.

2. S. Wodzicki, *O hodowli, użytku, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów i ziół celniejszych*, Kraków 1830, t. IV, s. 96.

ananasy, grusze itp.) oraz warzywnika. Wraz z architekturą ogrodową: sztucznymi ruinami, rzeźbami parkowymi, pagórkiem widokowym, mostkami na Patoce i stawach, wolierami dla ptactwa, głazami itp., nadały one otoczeniu „melancholijny” wyraz. Wszystkie połączone były układem ścieżek, a według miejscowych legend także podziemnymi przejściami. Twórca kompozycji parkowej w Dobrzycy korzystał niewątpliwie także z wzorów zawartych w dziele Izabelli Czarotorskiej *O sztuce zakładania ogrodów*.

Park przechodził różne koleje losu. Wspomniany Adam Turno w swoich pamiętnikach tak pisał o Dobrzycy gdy Turnowie, po śmierci Gorzeńskiego w 1816 r. weszli w jej posiadanie: „Dostawali Dobrzycę z Najpiękniejszym Pałacem, ogrodem, meblami królewskimi, wielkimi srebrami i porcelaną Berlińską, sklepami doskonałymi lecz dużymi długami”, by skonstatować stopniowy upadek całego majątku w końcu lat trzydziestych XIX w.: „Znalazłem Dobrzycę bardzo smutno, ogród zniszczony: nie tylko żadnego ananasa, gdzie ich było 400, ale żadnego gatunku owocu”³. Wprawdzie w testamencie Kazimierza Turno, generała wojen napoleońskich, siostrzeńca i spadkobiercy Augustyna Gorzeńskiego, znamienne jest zdanie: „Główna opieka przyłoży staranie aby zamek, stajnie i inne budowle, wraz i ogród w Dobrzycy się znajdujący w całości i reparacjach utrzymane tak dla ozdoby kraju, jako pożytku sukcesorów zostały”⁴, lecz wdowa po nim, Helena Turno, zmuszona była w 1839 r. sprzedać cały klucz baronowi Fryderykowi von Kottwitz, który wprowadził do parku nowe gatunki modnych wówczas drzew i krzewów.

Ciekawe hipotezy interpretacyjne dotyczące genezy ogrodu dobrzyckiego zawierają opracowania Andrzeja Kostołowskiego, Grażyny Ławniczak, Inesy Swiridy.

Do 1939 r. rosło w parku 120 gatunków drzew i krzewów (dominowały gatunki iglaste). Obecnie powierzchnia parku obejmuje około 12 ha i pozostało na niej tylko około 40 gatunków. Przetrwowało jednak kilkanaście pomników przyrody. Są wśród nich platany, graby, jesiony, lipy i czerwonołiste buki. Do najważniejszych okazów należy ogromny platan, jeden z największych w Europie (ponad 10 m obwodu pnia). Został nasadzony przez Gorzeńskich w latach trzydziestych XVIII w., według legendy dla uczczenia Konstytucji 3 Maja poprzez tzw. wielokrotne nasadzenie, polegające w tym przypadku na umieszczeniu trzech sadzonek obok siebie, co po latach dało efekt olbrzymiego drzewa. Innym pomnikiem przyrody jest przepiękny paklon, klon polny, najstarszy i największy w Polsce, mający ponad 250 lat, rosnący pomiędzy oficyną i pałacem⁵.

3. Pałac — stan w 1993 r. Wszystkie fot. M. Karalus

3. Palace — state in 1993. All photos by M. Karalus

4. Oficyna — stan w grudniu 1995 r.

4. Outbuilding — state in December 1995

5. Oficyna po remoncie — listopad 1996 r.

5. Outbuilding after repairs — November 1996

Uczestnictwo Gorzeńskiego w ruchu wolnomularskim prowokuje historyków sztuki do interpretowania niektórych rozwiązań architektonicznych założenia w kontekście symboliki masonskiej. Pałac wybudowany na rzucie węgelnicy wyraża idee Prawa i Obowiąz-

3. Dziennik Adama Turno: Ossolineum, rkps 69/65.

4. Testament Kazimierza Turno: Ossolineum, rkps.

5. C. Pacyniak, *Najstarsze drzewa w Polsce. Przewodnik*, Warszawa

1992, s. 117, 130 i 155, także W. Seneta, *Notatki dendrologiczne z parków Polski (IV)*, „Rocznik Dendrologiczny”, XLI, 1993, s. 109–111.

6. Monopter, zabezpieczenie kopuły — stan w grudniu 1995 r.

6. Monopteral, protection of dome — state in December 1995

ku — wyznaczające normy ludzkiej działalności. Węgielnica, podobnie jak cyrkiel, symbol równowagi sił ducha i materii, oraz biblia należą do podstawowych atrybutów wolnomularskich, które określane są jako tzw. ruchome klejnoty masońskie. Skojarzenia ze „sztuką królewską” budzi umieszczony nad drzwiami wejściowymi cytat z Horacego: „ILLE TERRARUM MIHI PRAETER OMNES ANGULUS RIDET” (*Ów kącik na ziemi jest miłszy ponad wszystkie inne*). Słowo „angulus” historycy sztuki tłumaczą jako „węgielnica”⁶. Charakterystyczne dla wolnomularzy zainteresowanie starożytnością znajduje wyraz w niektórych malowidłach ściennych (np. sala egipska na piętrze i sala na parterze). Podobne skojarzenia budzi monopter na wyspie, który można traktować jako miniaturę świątyni Salomona i ważny symbol zakonu Różokrzyżowców. Dobrzycki panteon, będący miniaturą panteonu rzymskiego, jest jednocześnie bardzo podobny do wizerunku budowli na fartuszkach wolnomularskim Woltera.

Elementy symboliki masońskiej przewijają się również w założeniu parkowym. Oś widokową można interpretować jako pion — oś świata: symbol równowagi i otwartości umysłu. Okalające ją ścieżki przypo-

minają cyrkiel wsparty o pałac: węgielnicę. Podobnie układ ścieżek spinający różne formy architektoniczne założenia daje się odczytać jako rodzaj sznura, uosabiającego łączność wszystkich wolnomularzy. Zbliżone asocjacje nasuwa nagromadzenie w parku głązów (symbol nowo wstępującego do łoża brata) oraz zgrupowanie robinii (akacji — symbolu czystości i wtajemniczenia) wokół panteonu a także bluszczu, rośliny wiecznie zielonej, symbolizującej przyjaźń i wierność.

Okolo 1890 r. majątek dobrzycki nabył hrabia Zygmunt Czarnecki herbu Prus III dla swego syna Józefa. Ziemiańska rodzina Czarneckich, od okolo 1870 r. osiadła w Rusku koło Jarocina, słynęła m.in. z bibliofilskich pasji. Zygmunt Czarnecki odziedziczywszy bibliotekę po dziadku Antonim i ojcu Marcelim, poszerzył rodzinne zbiory, nabywając książki w antykwariatach całej Europy. Kiedy Zygmunt przeprowadzał się do Dobrzycy do syna Józefa, księgozbiór Czarneckich liczył ponad 12 tys. woluminów. Zawierał m.in. polonica, starodruki liturgiczne, dzieła z zakresu literatury pięknej, historii, prawa, astronomii, bardzo rzadkie druki dysydenckie i różnowiercze, masonica i antymasonica. Cały zbiór Zygmunta Czarneckiego charakteryzowało znakomite rzemiosło introligatorskie. Pod koniec życia Zygmunt Czarnecki podjął decyzję o sprzedaży biblioteki do księżnicy Bawarowskich we Lwowie. Jego synowie nie przejawiali tak humanistycznych zamiłowań, skupiając się na działaniach gospodarczych i po jego śmierci w 1908 r. sprzedali pozostałą część biblioteki. W Rusku i w Dobrzycy pozostały do 1939 r. rodzinne pamiątki wspaniałej ziemiańskiej kolekcji. Warto dodać, że inny członek rodu Czarneckich, wnuk Zygmunta Stefan był oficerem armii pruskiej, a po wybuchu Powstania Wielkopolskiego oficerem sztabowym w dowództwie pow-

7. Panteon, zabezpieczenie portyku w grudniu 1995 r.

7. Pantheon, protection of portico in December 1995

6. Patrz przypis 1 oraz K. Parfianowicz, *Według liczby. Masoński duch*

symboliki puławskej kaplicy palacowej, Kazimierz Dolny–Puławy 1993 r.

stańczym w Poznaniu. Za udział w wojnie bolszewickiej 1920 r. uzyskał *Virtuti Militarii*. W czasie wojny 1939–1945 współpracował z polskim podziemiem. W styczniu 1945 r. aresztowany przez NKWD wywieziony został do kopalni Workuty, gdzie wkrótce zmarł. Jesienią 1939 r. pałac był miejscem internowania polskich rodzin ziemiańskich z Południowej Wielkopolski, a od 1941 r. Niemcy zorganizowali tutaj ośrodek rehabilitacji dla swoich rodaków rannych na froncie wschodnim.

Po II wojnie Dobrzycę przejął Skarb Państwa i cały zespół pałacowo-parkowy stopniowo zaczął podupadać. Pałac pełnił w tym czasie różnorakie funkcje, do których nie był przystosowany (był m.in. biurem fabryki obuwia, szkołą, przedszkolem, biblioteką, kinem, a w piwnicy mieściła się pieczarkarnia!). Zakwaterowano w nim kilkanaście rodzin. W oficynie mieszkał lokator, podobnie w osadzie ogrodniczej. Niszczał także park pozbawiony należytej opieki. W latach sześćdziesiątych zburzono ostatnią basztę sztucznych ruin. Dziesięć lat później rozebrano stajnie cugowe i część ceglano-parkanu.

W latach siedemdziesiątych pojawił się pomysł utworzenia w Dobrzycy oddziału Muzeum Narodowego w Poznaniu, który ostatecznie zrealizowano w 1988 r. Oddział istniał do 1995 r. Od stycznia 1996 r. Woje-

woda Kaliski w porozumieniu z Ministrem Kultury i Sztuki, powołał samodzielną instytucję kultury „Muzeum: Zespół Pałacowo-Parkowy w Dobrzycy”.

Obecny stan techniczny zespołu wymaga szeroko zakrojonych prac budowlano-konserwatorskich, których znaczna intensyfikacja nastąpiła w roku 1996. Zakończono prace remontowe przy oficynie. Budynek pałacu wzmocniono w latach 1994–1995 w obrębie fundamentów portyku, wykonano szereg zabezpieczeń i wzmocnień konstrukcyjnych nad piwnicą i parterem. Trwa wzmacnianie budynku w obszarze stropu nad I piętrem i wykonywany jest remont więźby dachowej pałacu. Zabezpieczeniu poddaje się monopter, trwa budowa od podstaw zaplecza gospodarczego. Opracowywana jest dokumentacja budowlano-konserwatorska panteonu. Systematycznie wykonywana jest rewaloryzacja ogrodu parkowego. Planuje się stworzenie w nim rosarium starych odmian róż, a także nawiązującego do średniowiecza i baroku labiryntu z grabów oraz wprowadzenie elementów ogrodu włoskiego. Na generalny remont czeka uroczy dobrzycki panteon wzorowany na panteonie rzymskim, któremu przywrócony zostanie pierwotny kształt i wystrój. Pierwsze sale pałacu powinny zostać udostępnione około roku 2000, tj. w 200-lecie założenia zespołu pałacowo-parkowego.

A Historical Outline of the Palace-park Complex in Dobrzyca

The article discusses the history of the palace complex in Dobrzyca, built in 1795-1800. The complex includes a picturesque English-style park, a palace erected on a plan of a Masonic bevel, a pantheon and a monopteral. This example

of Baroque-Classical architecture shows distinct Romantic features.

The unsatisfactory technical state of the palace calls for revalorization and, in the first place, for protection and construction stabilisation.